

ОТНОВО ПО ВЪПРОСА ЗА СИСТЕМНОТО И АНТИСИСТЕМНОТО В НЕОЛОГИЧНАТА ЛЕКСИКА (В БЪЛГАРСКО-ЧЕШКИ СЪПОСТАВИТЕЛЕН ПЛАН)

1. По-малко от десетилетие след преломната 1989 г., бележеща значителни промени не само в обществено-политически план, но и с оглед на вътрешно-езиковите процеси, проф. Е. Пернишка формулира някои от въпросите, които и до днес са от съществена важност за славянската неология. В статията си, публикувана в сп. „Славия“ (Пернишка 1996), авторката представя сложното взаимодействие между интернационализацията и национализацията като импулс за проявите на антисистемност и системност в най-новата лексика и подчертава, че „отношението на иновациите към традиционните начини на изразяване почти не е засягано при изучаването на техните словообразователни особености“ (Пернишка 1996: 19).

Изхождайки от цитираното мнение, ще покажем, че процесите, възприемани като „антисистемни“ с оглед на по-ранни развойни етапи¹, могат да се окажат катализатор за възникването на системни явления. С други думи, разглеждаме заемаването на сложни номинации от интернационален произход (с неприсъщи за славянските езици структурни, комуникативни и други характеристики)² като един от факторите, обуславящи както установяването на нови словообразователни типове в приемащата езикова система³, така и активизирането на композицията на системно ниво⁴. Чрез съпоставка на ситуацията в българския и чешкия неологичен репертоар, образуван по домашни или по

---

¹ Преди 1989 г. сложните думи и начините за образуването им са определяни като типични предимно за научната и публицистичната сфера. Вж. например ГСБКЕ 1983: 80, Граматика 1986: 451, Динамика 1989: 229 и др.

² За целите на по-нататъшния анализ обръщаме внимание на факта, че в чешкото словообразуване се различават два типа композиция – същинската (*vlastní kompozice*) и юктапозицията (*spřahování*). В първия случай се предполага наличието на две основи и комплексен формант (напр. *vodolébba*), а във втория – на две формално непроменени основи, респ. отсъствието на интерфикс (напр. *jedenadvacet*). Вж. по-подробно Граматика 1986: 203–204.

³ Е. Пернишка откроява единиците, образувани чрез: а) аглутинативно свързване на две основи (*офисмебели*); б) съчетаване на пълнозначни основи с предпоставени абривиатурни компоненти (*ТВ шоу*); в) съчетаване на собствено име и следващо нарицателно (*Българияхолдинг*) (Пернишка 1996: 22–23).

⁴ Поради тази причина е възможно някои от примерите, посочени в изследването, да са употребявани и по-рано в специализираните текстове. В анализирания тук материал ги включваме, тъй като: а) досега не са били описани в речниците на българския или на чешкия език; б) смятаме функционирането им в езика за фактор, допринасящ за разпространението на този тип названия – и на моделите за образуването им – в по-широки сфери на комуникация (най-често с посредничеството на медиите).

вече одомашнени модели, ще проверим и дали интернационализацията може да е източник на „антисистемни“ влияния в един заемащ език, докато в друг генетично близък език проявите ѝ да са в духа на системата.

2. Най-напред ще се насочим към описание на структурните, семантичните и стилистичните особености на основните типове нови български сложни думи.

2.1. В анализирания неологичен материал⁵ преобладават сложните номинации, чийто първи (детерминиращ) член означава предмета на действието, а вторият (детерминиран) член – носителя или вършителя на действието. Тези формации се определят като първични композитуми⁶, деливши се на два подтипа според това дали втората им (детерминирана) част е, или не е самостоятелна дума (срв. например *водоизточник* и *наемодател*)⁷.

Към първия подтип спадат предимно съществителни имена със семантични и структурни черти, сближаващи ги с композиционно-суфиксните образувания. От друга страна, единиците като *картоиздател*, *мандатоносител*, *сметкодържател* и други представляват модели, отговарящи на необходимостта да бъдат адаптирани английските двусъставни изрази от различни специализирани области⁸. При тях невинно е еднозначно изразена и диференциацията по признака *одушевеност – неодушевеност*, обикновено сигнализирана чрез прибавянето на т.нар. семантично „празни“ думи⁹.

Най-активен в тази група е компонентът **(-)носител**. Названията с негово участие и „традиционната“ структура „именна основа + съединителна гласна (най-често **-о-**) + именна основа“, означават: а) юридически лица, т.е. фирми, обществени и партийни организации и др., или (по-рядко) физически лица, например *лицензодател*, *патентодател*, *праводател*, *франчайзодател*; б) само лица, например *титлоносител*¹⁰; в) предмети, например *аудионосител*, *паметодател* и др.

Едновременно с това **(-)носител** започва да се комбинира с радикални или абревиатурни препозитивни части, понякога с по-широко, но предимно с

⁵ Вж. източниците на неологичния материал.

⁶ Българските формации от този тип имат сходни структурни черти с чешките сложни думи, резултат от т.нар. същинска композиция (*vlastní kompozice*).

⁷ Вж. по-подробно Мурдаров 1983: 100–101. Авторът също така подчертава, че „при назоваването не се достига до модифициране на дадено съдържание, а се именува съвършено ново понятие“ (Мурдаров 1983: 100). За чешките имена от първия тип (напр. *chlebový*) изказва подобно мнение и И. Боздехова (1994: 25–26). Според авторката номинативният процес предполага не само механичното комбиниране на двете съществувачи в езика лексеми (*chléb + o + vý*), но и тяхното преосмисляне. Докато обаче в чешката лингвистика се допуска възможността агентивните съществителни от две самостоятелни лексикални основи да са двойно мотивирани (Боздехова 1994: 26), в българските изследвания думите от типа *книгоиздател* се разглеждат като оформени от две съществителни с подчинителна връзка помежду им, а от типа *наемодател* – като резултат от композиция и суфиксация (вж. например Радева 1991).

⁸ Срв. с английските специализирани изрази, кореспондиращи с тях: *account holder*, *mandate holder*, *card issuer*.

⁹ За термина вж. по-подробно Кучерова 1974: 37–38. Срв. изразите *фирмата-кредитоползвател*, *лицето-кредитоползвател* и др.

¹⁰ В значение „на когото е присъдена титла (спортна или научна)“.

конкретизиращо значение, срв. *инфоносител* и *аудионосител*, *видеоносител*, *DVD-носител*, *USB-носител* и др.

С пълнозначни, но също така с радикалоидни компоненти се свързват и други лексеми, продуктивни при образуването на агентивни съществителни имена. Сред тях са например **(-)доставчик**: *аудиодоставчик*, *видеодоставчик*, но и *радиодоставчик*; **(-)притежател**: *бонопритежател*, **(-)получател**: *грантополучател*, *лизингополучател*; **(-)производител**: *медопроизводител*, *рекламопроизводител*, но и *аудиопроизводител*, *наркопроизводител*; **(-)разпространител**: *радиоразпространител*, *рекламоразпространител* и др.

Първоначално терминологичните новообразувания се разпространяват извън сферата на комуникация, в която са възникнали. Така например неологизмът *картоиздател* днес се използва не само в банковото дело, но и в търговията. По аналогия и лицата, притежаващи членски, клубни или абонаментни карти, започват да се означават с конкуриращите се помежду си названия *картоползвател*, *картопритежател* или *картодържател*¹¹.

Първичните композитуми от втория подтип също най-често се оформят със суфикса **-тел**. Според теоретичните разработки те са възникнали чрез композиция и суфиксация, но не може да бъде изключена и ролята на аналогията, или на т.нар. серийно образуване, при което несамостоятелният втори компонент се добавя „механично“ към детерминиращата лексикална основа. Иначе казано, с оглед на съвременната лексикална динамика названията с втори детерминиран компонент от типа **-дател**, **-държател** и други биха могли да бъдат интерпретирани като структурно и семантично сходни със суфиксоидните новообразувания.

Най-много от новите имена са със задпоставен член **-дател**, например *лизингодател*, *мандатодател*, *офсетодател*, *франчайзингодател* и др. Регистрирани са и названия с компоненти **-държател**: *корабодържател*, *паркингодържател*, *сметкодържател*; **-искател**: *лизингоискател* и др.

2.2. Между сложните съществителни и от двата подтипа обикновено се установяват семантични парадигматични отношения, срв. например *кредитоискател* – *кредитодател*; *кредитополучател* – *кредитоползвател* и др. В повечето случаи обаче се заемат само някои от позициите в потенциално съществуващите в езика редове с произход от терминологията, срв. *ипотекодател* и *ипотекодържател*; *арендодател* и *арендополучател*¹².

2.3. От досега представените типове номинации се различават неологизмите със структурно-семантични, генетични или комуникативни характеристики, на които ще се спрем по-нататък.

Някои от новите названия са с втора част отглаголно име (derivat, функциониращ в езика), свързано с първия компонент чрез интерфикс **-о-**. Те изразяват отношенията между субстанции и назовават: а) вида на извършваната дейност (най-често са от същата тематична област, към която спадат и вече анализирани агентивни имена), срв. *арендоотдаване*, *лизингоотдаване*; *кре-*

¹¹ Срв. например рекламното изречение: За ISIC *картопритежатели* 15% отстъпка от редовната цена за всички обучения.

¹² Неологизми като **ипотекополучател*, **арендоползвател* и други засега не са регистрирани.

дитоползване и др.; б) различните видове застрахователна дейност, например *животозастраховане, имотозастраховане, кредитозастраховане* – някои от тях са и с първи адективен член, например *взаимозастраховане*. В по-широките сфери на комуникация се оформят и редове от конкуриращи се помежду си изрази като *компания-животозастраховател – компания за животозастраховане – животозастрахователна компания – държавен (частен) животозастраховател*.

Нараства броят на хибридните формации със задпоставени части от различен произход, но с еднаква семантика, каквито са например **(-)лечение** и **(-)терапия**, срв. *рефлексолечение, уринолечение и виотерапия, плодотерапия*. Детерминиращите части на тези композитуми означават средството, спомагащо за извършването на действието. Към тях се отнасят и някои вариантни названия на лица с втора съставка **(-)лечител** или **(-)терапевт**, при които съчетаването на домашен и зает компонент също не е изключение, срв. *медолечител – медотерапевт* и др. Сложните номинации от типа *ауролечение*, означаващи обекта на действието, са значително по-малко.

Увеличава се и словообразователният потенциал на основите от домашната лексика, употребявани в препозиция, срв. например новите названия *сметорециклиране*, но и *сметообработка, сметопреработка* и др.

Със синтагми, назоваващи същия денотат, кореспондират вариантните *potina loci* с формант **-ище**, например *отпадъкохранилище, сметохранилище – място за депониране на отпадъци, депо за отпадъци; сметоразтоварище – разтоварище за отпадъци*, и др. Моделът бързо се разпространява и в сферата на информатиката, срв. например *файлохранилище* и др.

2.4. Неологизмите с вариантен завършек като *фирморегистриране – фирморегистрация* и други са резултат от конкуренцията между формантите с домашен произход, т.е. с експлицитно изразена „процесуална“ семантика, и заетите словообразователни средства¹³.

2.5. В отделна група се обособяват номинациите, означаващи ‘инструмент за изпълнение на действието’ със суфикс **-ачк(а)**, оформени чрез деривация и композиция по модел, продуктивен и през по-ранния период¹⁴, например *парочистачка, подочистачка, ямочистачка*. От тях са образувани т.нар. вторични композитуми, назоваващи нови технологии за почистване, като *водо-прахосмукачка, паропрахосмукачка*. Предназначението на инструмента на действието уточняват названията от третия подтип като *снегосъбирачка, прахосъбирачка* и др.

2.6. В българските медийни текстове се наблюдава и следната по-скоро okazionalна тенденция. Втората част на вече съществуващи в езика сложни думи се заменя с противоположна по значение основа. Установяват се двойки с един експресивен член и структура: а) „адвербиален член + адективна основа + нулев суфикс“, например *социалнослаб – социалносилен*; б) „именна основа + деепричастна основа + нулев суфикс“, например *властимащ – властнямащ*.

3. В най-новия лексикален пласт на чешкия език преобладават групите нови композитуми с подчинителна връзка между компонентите, чиито детерминира-

¹³ По-този въпрос вж. и Динамика 1989: 279.

¹⁴ Вж. Радева 1987: 87.

щи основи – за разлика от българския език – са от различни морфологични класове. По-нататъшната класификация ще проведем именно с оглед на този факт.

3.1. С предпоставените адективни членове **malo-** и **staro-** възникват названия на лица с оценъчно значение, например *malopolitik*, *malovesničan* и *starokomunista*, *starosoudruh*, т.е. наблюдава се задълбочаването на вече регистрирани процеси¹⁵. Както при терминологичните (напр. *malobankovnictví*¹⁶), така и при експресивните номинации (напр. *malopolitika*) компонентът **malo-** запазва основното си значение – ‘малък, дребен’. За разлика от него **staro-** най-напред участва в образуването на нови думи със значение ‘бивш, остарял, ретрограден’, а по-късно – с два отделни семантични оттенъка – 1) ‘остарял, ретрограден’ и 2) ‘по-ранен, бивш, предишен’¹⁷, например *starodůchodce*, *staronájemce*, *staroslávista*. Сложните думи с първа част **malo-** влизат в антонимни отношения с единиците, оформени с **velko-**, например *malodependent* – *velkodependent*, *malostrana* – *velkostrana*, а думите с препозитивен член **staro-** изграждат семантични опозиции с названията с **ново-**, например *starobolševik* – *novobolševik* и др.

3.2. С адективен характер е и първият компонент **rychlo-**, означаващ ‘бърз, бързо, в кратък период от време’. Композитумите с него назовават: а) търговски обекти, например *rychlajídělna*, *rychlorestaurace*; б) предмети, например *rychlótiskárna*, *rychlosušák*. В комбинация с отглаголна основа **rychlo-** конкретизира обстоятелствата около протичането на действието, например *rychlónahrávání*, *rychloopakování*¹⁸.

3.3. Силно изразената активност на адвербиалната част **více-** ‘повече от един, няколко, много’ е отбелязана още в *Речника на книжовния чешки език* (по-нататък SŠJČ)¹⁹. Влиянието на тенденцията към интернационализация в по-ново време, и по-точно адаптирането на множество абстрактни имена с първи член **multi-**, завършващи на **-ismus/-ismus**, води и до установяването на синонимни двойки със структура „**více-** или **mnoha-/mnoho-** ‘много, повече’²⁰ + основа, оформена с **-ost**“, например *multifunkcionalita* – *mnohafunkčnost*, *víceprofesnost* – *multiprofesnost* и др.²¹ Вариантната употреба на **více-**, **mnoha-/mnoho-** и **multi-** би могла да стане предпоставка за постепенната им префиксоидизация.

3.4. Като първи части на сложни думи числителните имена **jedno-**, **dvoj-/dvou-**, **troj-/tří-** и др. обикновено се свързват с детерминирания член без интерфикс²². В неологичния репертоар са регистрирани имена с втори компонент: а)

¹⁵ Чешките модификационни детерминативи се отнасят предимно към научно-техническата област, но се посочва, че те може да се срещнат и в публицистичния стил (Грамматика 1986: 456).

¹⁶ Подобни специализирани номинации обикновено не са мотивирани от словосъчетания, например изразът **malé bankovnictví* не съществува.

¹⁷ Вж. статиите в речниците Мартинцова и др. 1998 и Мартинцова и др. 2004.

¹⁸ Според И. Боздехова (1994: 74) названията от този тип са мутационни.

¹⁹ Вж. Речник 1971: 80.

²⁰ През съвременния период компонентът **mnoha-/mnoho-** обаче не е активен при деривационно-композиционното образуване на събирателни съществителни имена (за по-ранното състояние вж. Боздехова 1994: 68).

²¹ В някои случаи е възможна и двойна мотивация, срв. прилагателните имена, отнасящи се към някои от разглежданите съществителни – *multifunkční*, както и *víceprofesní*, *multiprofesní*.

²² В Грамматика 1986: 458 имената с участие на основи от числителни са описани като резултат от, макар и специфична, т.е. квантитативна, модификация.

от домашната лексика: *dvojrozhovor/dvourozhovor*, *dvojsoutěž*, *dvojvydavatelství*; *trojvystava*; *čtyřstrana*; б) от интернационализми (в различна фаза на адаптация): *dvojfestival*, *dvojkoncert*; *trojalbum*, *trojkoalice/tříkoalice*, *trojpremiéra*; *čtyřkoalice*. Тук спадат също така названията на дигитални носители от научно-техническата сфера: *dvojkompakt/dvoukompakt*; *trojdisk*, *čtyřkompakt* и др., както и редица номинации от други специализирани области на комуникация, например *jednolicence* юрид., търг.; *dvojprocesor* комп. Вида на носителя на информацията конкретизират номинациите от разговорната лексика с втори компонент: а) абривиатурна основа, например *dvojcédé*; б) мутационен дериват, например: *dvojcédéčko*, *trojcédéčko*, *čtyřcédéčko*. Откриваме и някои нови експресивни названия, например *jednopytlizmus/jednopytlismus*, *čtyčkoala* и под. Същевременно се обогатява репертоарът от събирателни съществителни, оформени с помощта на комплексно-композиционния начин²³, например *dvojspreží*, *trojpísmení*, *trojvěží*, *čtyřvěží*.

3.5. Първата десубстантивна част на композитуми **čecho-** не е посочена в [Мартинцова и др. 1998], но в [Мартинцова и др. 2004] тя вече е определена като „много продуктивна“. По-широката ѝ употреба днес е в контекста на тенденцията към засилено образуване на депроприални названия²⁴. С нея се образуват названия на лица както от мъжки, така и от женски пол, означаващи принадлежността им към определена (смесена) националност, например *Čechoaustralan* и *Čechoaustralanka*, *Čechoevropan*, *Čechokanaďan*, *Čechonizozemec*, *Čechošvýcar* и *Čechošvýcarka*. Този тип съществителни се отличават от разгледаните дотук, тъй като компонентите им са с координативно отношение помежду си. Субординативни са формациите, резултат от семантично словообразуване, означаващи идейни течения (например *čechocentrismus/čechocentrismus*) и техните привърженици (например *čechocentrista*).

4. Направеният анализ показва, че влиянието на едни и същи фактори (свързани например с интернационализацията, с езиковата икономия и др.) невинаги води до еднакви – не само качествени²⁵, но и количествени, резултати в отделните езикови системи. Ако приемем например, че агентивните съществителни от две самостоятелни лексикални основи са двойно мотивирани, се оказва, че в българската именна система, въпреки силно изразения ѝ аналитизъм, в противовес на „антисистемните“ явления по-често (отколкото в чешкия) се активизира композиционно-суфиксният словообразователен начин.

Несходства в тази област на българската и чешката лексикална (словообразователна) система ще открием и в случай че определим сложните думи със самостоятелно функциониращ в езика задпоставен компонент като резултат от същинска композиция. От тази гледна точка можем да кажем, че в чешкия език като първи части на модификационни детерминативи се реализират предимно основи от прилагателни, наречия и числителни, например *rychlo-*, *více-* и др., докато в българския са най-разпространени моделите с втора домашна/одомашнена субстантивна част, например (-)лечител, (-)притежател и др.

²³ Вж. по-подробно Боздехова 1994: 68–69, която с оглед на по-ранния период характеризира този тип като слабопродуктивен.

²⁴ За проявите на тази тенденция вж. по-подробно Мартинцова 2003: 19–25.

²⁵ По този въпрос вж. и Гутшмид 2003: 352.

Установеният в изследването факт, че различните лексикални (словообразователни) системи, макар и генетично близки, „отговарят“ на външните импулси според типологично обусловените си възможности, вероятно и в бъдеще ще остане основен импулс за появата както на системни и „антисистемни“ езикови явления, така и на конвергентни и съответно дивергентни развойни тенденции.

ЛИТЕРАТУРА

- Боздехова 1994:** Bozděchová, I. Tvoření slov skládáním. Praha: ISV, 1994.
- Граматика 1986:** Mluvnice češtiny. Díl 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia, 1986.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: БАН, 1983.
- Гутшмит 2003:** Gutschmidt, K. Типологични тенденции. – In: Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. 1. Słowotwórstwo/Nominacja. Opole: Uniwersytet Opolski, 2003, s. 339–356.
- Динамика 1989:** Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, 1989.
- Кучерова 1974:** Kučerová, E. Z problematiky slovných spojení (Lexikalizované spojenie ako pomenovacia jednotka). – In: Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Zborník. Bratislava: Veda, 1974, s. 7–40.
- Мартинцова 2003:** Martincová, O. Propria v neologické slovotvorbě. – In: Dynamika a inovace v češtině a bulharštině (90. léta 20. století). Praha: ÚJČ AV ČR, 2003, s. 19–25.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, В. Съвременни словообразователни процеси. София: Наука и изкуство, 1983.
- Пернишка 1996:** Пернишка, Е. Системно и антисистемно в българските лексикални неологизми. – Slavia, 1999, № 1, s. 19–24.
- Радева 1987:** Радева, В. Българското словообразуване. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987.
- Радева 1991:** Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Речник 1971:** Slovník spisovného jazyka českého (V–Ž). D. 4. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1971.

ИЗТОЧНИЦИ

- Мартинцова и др. 1998:** Martincová, O. a kol. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Academia, 1998.
- Мартинцова и др. 2004:** Martincová, O. a kol. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2. Praha: Academia, 2004.
- Пернишка, Благоева, Колковска 2001:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. Речник на новите думи и значения в българския език. София: Наука и изкуство, 2001.
- Пернишка, Благоева, Колковска 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. Речник на новите думи в българския език. София: Наука и изкуство, 2010.
- Български национален корпус** на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН (dcl.bas.bg/bulnc/).
- Databáze excerpčního materiálu NEOMAT** oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. (<http://neologismy.cz/>).
- Лична ексерпция от медийни текстове, достъпни в интернет.